

فریده حق‌بین

زبان‌شناسی ایرانی

نگاهی تاریخی از دوره‌ی باستان
تا قرن دهم هجری قمری

نشر مرکز

فهرست

۱ پیش‌گفتار

مقدمه

۵ تاریخ، زبان‌شناسی و ایران

۵ ۱. تاریخ و تاریخ‌نگاری

۷ ۲. زبان‌شناسی و تاریخ زبان‌شناسی

۱۰ ۳. ایران و ایرانی

بخش اول

زبان‌ها و مطالعات زبانی در عصر باستان

فصل اول

۱۵ آریایی‌ها و زبان‌های ایران در عصر باستان

۱۶ کوچ آریایی‌ها و آغاز شکل‌گیری ایران

۱۷ اقوام و زبان‌های باستانی در ایران زمین

۲۸ زبان‌های ایرانی در دوره میانه

فصل دوم

۳۴ تاریخچه خط و ایجاد نظام‌های نوشتاری

۳۴ خط تصویری و منشأ آن

۳۸ تبدیل خط تصویری به خط میخی

۴۳ خط‌های دوره میانه

۴۷ خط اوستایی یا دین دبیره و چگونگی تکوین آن

فصل سوم

- واژگان نگاری و فرهنگ نویسی در عصر باستان ۴۹
- فرهنگ نگاری ایرانی میانه ۵۰
- فرهنگ های ایرانی میانه شرقی ۵۰
- فرهنگ های ایرانی میانه غربی ۵۲

فصل چهارم

- ترجمه و تفسیر نویسی ۵۷
- آثار پارتی (پهلوی اشکانی) ۵۷
- آثار فارسی میانه (پهلوی ساسانی) ۵۸
- مترجمان مانوی ۵۹
- ترجمه و تفسیر اوستا ۶۰

بخش دوم

ظهور اسلام و تعامل ایرانیان و مسلمانان

فصل پنجم

- دوران انتقال از عصر باستان به عصر اسلامی ۶۷
- وضعیت سیاسی، اجتماعی و دینی ایران در عصر بعثت ۶۷
- ظهور و ورود اسلام به ایران ۶۸

فصل ششم

- خدمات متقابل اسلام و ایران ۷۱
- مواهبی که اسلام به ایرانیان هدیه کرد ۷۲
- خدمات ایرانیان به تمدن اسلامی ۷۳
- فراز و نشیب زبان فارسی و عربی از ورود اسلام تا قرن چهارم ۷۷

بخش سوم

زبان شناسی ایران پس از ظهور اسلام

فصل هفتم

- مکاتب زبان شناسی در دوره اسلامی ۸۷

- زبان شناسی و انگیزه های دینی ۸۸
- مکاتب مهم زبان شناسی ۸۹
- ویژگی های روش مطالعاتی مکتب بصره ۹۲
- ویژگی های روش مطالعاتی مکتب کوفه ۹۳
- جمع بندی و مقایسه روش شناسی دو مکتب بصره و کوفه ۹۳

فصل هشتم

- مطالعات آوایی ۹۷
- سیر تاریخی تحول نظام نوشتاری ۹۸
- آواشناسی - واج شناسی از منظر دستور نویسان ۱۰۵
- آواشناسی و واج شناسی از منظر اهل تجوید و قاریان قرآن کریم ۱۲۱
- آواشناسی مستقل ۱۲۸

فصل نهم

- صرف و نحو ۱۴۲
- منشأ علم نحو (دستور زبان) در سنت مطالعاتی ایرانی - اسلامی ۱۴۲
- نظریه های دستور زبان و اندیشه های یونانی و سریانی ۱۴۴
- تأثیر روش شناسی هندی بر دستور زبان عربی ۱۴۶
- دو رویکرد در دستور نویسی ۱۴۸
- دستور نویسان ایرانی ۱۴۹

فصل دهم

- معنی شناسی و مطالعات منطقی ۱۸۰
- رویکرد فلسفی و منطقی به معنا ۱۸۱
- آراء معنی شناختی مفسران و ادیبان ۱۹۸
- معنی شناسی دستوری ۲۰۷

فصل یازدهم

- واژگان نگاری و فرهنگ نویسی ۲۱۴
- واژگان نگاری و واژه نامه ها ۲۱۴

۲۱۶	واژه‌نامه‌های عربی و انواع آن
۲۳۰	واژه‌نامه‌های فارسی
۲۴۸	کاستی‌ها و مزیت‌ها
۲۴۹	فهرست منابع
۲۶۱	نمایه

پیش‌گفتار

به خاطر دارم زمانی که به عنوان دانشجوی کارشناسی ارشد در دانشگاه تهران در محضر زنده‌یاد استاد دکتر حق‌شناس تاریخ زبان‌شناسی رویینز را که آن روزها درگیر ترجمه‌اش بود می‌خواندم، روزی که او در مورد سهم اقوام و ملل مختلف جهان در شکل‌گیری علم زبان‌شناسی سخن می‌گفت، لب به گلایه گشود و از بی‌انصافی مؤلف آن کتاب^۱ و کوتاهی او در بیان سهم واقعی دانشمندان ایرانی و مسلمانان گفت. آیا واقعاً سهم جهان اسلام در شکل‌گیری تاریخی پانصد صفحه‌ای، چهار صفحه‌است؟! باور داشتم که ایرانیان از یک سو با سابقه تمدنی چند هزار ساله در سرزمینی که به دلیل گستره جغرافیایی وسیعش دارای زبان‌ها و گونه‌های زبانی متعدد و متنوع بوده و هست و از سوی دیگر به دلیل پیوند قلبی عمیقی که با مکتب علم دوست و عالم پرور اسلام برقرار نموده‌اند، می‌بایست سابقه زرینی در علم زبان‌شناسی بر جای گذاشته باشند و گنجینه‌های پنهانی در قلمرو علم زبان‌شناسی ایجاد کرده باشند که باید آن‌ها را جست و آشکار ساخت. تا این‌که چند سال پیش فکر نگارش کتابی پیرامون تاریخ زبان‌شناسی در جهان اسلام را با همکار ارجمندم جناب آقای دکتر ارسلان گلفام در میان گذاشتم و پیشنهاد ایشان را برای محدود نمودن کار و

۱. یعنی رویینز که ظاهراً استاد مرحوم دکتر حق‌شناس در انگلستان بوده است.

نگارش تاریخچه‌ای پیرامون دستاوردهای علم زبان‌شناسی در ایران پسندیدیم. اثر حاضر صورت تحقیق‌یافته آن فکر است.

امروزه ضرورت گردآوری و بررسی آثار و دستاوردهای گذشته را بیش از پیش می‌توان دریافت. به تعبیر استاد دکتر محمد دبیرمقدم «زبان‌شناسی که با گذشته بیگانه است، در انبوه مفاهیم حال سرگردان خواهد ماند و طبعاً سهمی در ساختن آینده نخواهد داشت». پس باید از سرگردانی گریخت و هم باید سهمی از آینده را طلب کرد. دانشجویان پرشمار زبان‌شناسی و البته علاقه‌مند، تعدد دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی در این رشته، نقش بی‌بدیل زبان و زبان‌شناسی در گسترش رشته‌های علوم انسانی و بینا رشته‌های زبان‌شناسی با سایر علوم، قرار گرفتن مطالعه تاریخ علوم در اولویت‌های نقشه جامع علمی کشور و ضرورت ایجاد کرسی‌های نظریه‌پردازی به‌ویژه در علوم انسانی، بروز روحیه خودباوری و استقلال اندیشه در فضای علمی کشور، ویژگی‌های خاص و بعضاً منحصر به فرد زبان فارسی و جامعه زبانی فارسی‌گویان و تنوع زبان‌های ایرانی و گویش‌های فارسی جملگی نویدبخش فضایی تازه و عرصه‌ای مناسب برای رشد اندیشه‌های مستقل و نظریه‌های بومی در قلمرو زبان‌شناسی ایرانی است. تردیدی نیست که لازمه تحقق هر جنبش علمی، آگاهی از دستاوردهای گذشته، تبیین دقیق وضعیت موجود و شناخت آراء و عقاید معاصر برای ترسیم چشم‌انداز آینده و البته به عهده گرفتن سهم شایسته و جایگاه بایسته در این منظر است.

کتاب حاضر جز با هدف فوق‌تکوین نیافته است. هرچند آن‌چه در پیش روی است تا شکل مطلوبش فاصله دارد و معترفم که حقیقتاً کارنامه زبان‌شناسان ایرانی از عهد باستان تاکنون تاریخی مفصل است نه تاریخچه‌ای مختصر؛ چرا که وسعت حضور و فعالیت آن‌ها در طول تاریخ دریایی را می‌ماند که کرانه‌ای ندارد، اما آن‌چه جسارت و جرأت دست‌یازیدن به این مهم را سبب شد، این اندیشه بود که این پژوهش‌گامی است که باید برداشته شود. و هر اندازه هم با کاستی همراه باشد، در برابر ضرورت و اهمیت اصل اقدام، قابل اغماض است زیرا کاستی را می‌توان رفع کرد و زبان‌شناسان جوان و دانشجویان زبان‌شناسی و ادبیات فارسی امروز می‌بایست با پیشینه غرورآفرین و شوق‌انگیز این علم در کشور خود آشنا شوند و بدانند از دست‌رفته‌ها را می‌توان دوباره به دست آورد.

کتاب حاضر در قالب یک مقدمه، سه بخش و یازده فصل سامان یافته است. بخش اول به زبان‌ها و مطالعات زبانی در عصر باستان اختصاص دارد و مشتمل بر چهار فصل است.

فصل اول شامل مروری بر چگونگی شکل‌گیری ایران زمین و کوچ اقوام آریایی به این خطه است. در ادامه به اختصار نظری بر وضعیت زبان‌های ایرانی در دوره باستان و میانه خواهیم انداخت. شاید خوانندگان به‌ویژه زبان‌شناسان بر من خرده بگیرند که در کتابی که به تاریخ زبان‌شناسی می‌پردازد چه جای سخن گفتن از زبان‌هاست؟ مطالبی که شاید در کتاب‌های دیگر نیز بتوان مشابه آن را جست.

در پاسخ باید بگویم علت آن یادآوری وضعیت و تنوع زبانی در این سرزمین برای زبان‌شناسان و آشنایی با این تنوع برای غیر زبان‌شناسان است. وجود گوناگونی زبانی خود می‌تواند دلیل موجهی برای بروز دغدغه‌های زبان‌شناختی باشد.

در فصل دوم از تاریخچه خط و ایجاد نظام نوشتاری گفته‌ایم و به یکی از کشفیات مهم که در سال‌های اخیر در حفاری‌های منطقه جیرفت به دست آمده و فرضیه خط ایرانی مقدم را اثبات می‌کند اشاره کرده‌ایم.

فصل سوم به گزارش واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌هایی اختصاص دارد که به دست ایرانیان به رشته تحریر درآمده و عمدتاً متعلق به دوره فارسی میانه است. واپسین فصل بخش اول به بررسی ترجمه‌ها و تفسیرنویسی اختصاص دارد.

بخش دوم کتاب که مشتمل بر دو فصل پنجم و ششم است حکایت از دورانی دارد که در مقایسه با دو بخش دیگر، به‌خصوص بخش سوم کتاب، دربردارنده فعالیت چشم‌گیری در قلمرو مطالعات زبانی نیست و اشاره به برهه‌ای از تاریخ دارد که کشور از درون درگیر چالش‌های بزرگ سیاسی و پس از آن سلطه اعراب مسلمان بر ایران است. در این بخش تأثیر متقابل تمدن ایرانی و تفکر و اندیشه اسلامی بررسی می‌شود. این بخش از کتاب به لحاظ حجم مطالب بسیار کوتاه‌تر از دو بخش دیگر، به‌خصوص بخش سوم، است. گرچه وقایعی که در این مقطع از تاریخ رخ داده مملو از حادثه و فراز و فرودهای گفتنی و شنیدنی است، اما رخدادها تا جایی ذکر می‌شوند که به موضوع کتاب مربوطند.

بخش سوم کتاب شامل فصل‌های هفتم تا یازدهم، دربردارنده عصری درخشان در تاریخ علم اسلامی و به جرأت می‌توان ادعا کرد بخش اعظم تلاش‌های علمی